

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΙΑ ΟΣΑ ΣΚΕΦΤΟΜΑΣΤΕ ΜΕΣΑ ΜΑΣ, ΜΙΛΑΜΕ ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΕΞΩ ΑΠΟ ΜΑΣ

Μιά συζήτηση με τον Άλεξη Ζήρα

‘Απρίλιος του 1976. Τήν εποχή εκείνη είχα στο νοῦ μου ἕνα φιλόδοξο σχέδιο, ὑπερβολικά ἴσως φιλόδοξο γιά τίς δυνάμεις μου, τότε: νά γράψω μία σειρά ἐκτεταμένων δοκιμίων γιά τούς πεζογράφους τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅχι σχολές, ομάδες καί τά τοιαῦτα. Ἀπλῶς μερικά κείμενα ἐπικεντρωμένα αὐστηρά στό ἔργο ὀρισμένων συγγραφέων τῆς πόλης, ὅπου εἶχα ζήσει τά φοιτητικά μου χρόνια καί εἶχα πάρει τίς πρώτες «μεγάλες» ἀποφάσεις μου. Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Τηλέμαχος Ἀλαβέρας, Νίκος Μπακόλας, Κώστας Λαχάς, Σάκης Παπαδημητρίου, Ἀλεξάνδρα Δεληγιώργη. Μερικά ἀπό τά κείμενα αὐτά ὑλοποιήθηκαν, ἄλλα ἔχουν παραμείνει, ἀποσπασματικά γραμμένα, σέ διάφορα χαρτιά, περιμένοντας τήν ὀλοκλήρωσή τους.

Γιά τόν Μπακόλα εἶχα ἤδη γράψει ἕνα κριτικό κείμενο μέ ἀφορμή τήν ἔκδοση, σέ περιορισμένο ἀριθμό ἀντιτύπων, τοῦ βιβλίου του Ὑπνος-Θάνατος. Ἦταν ἕνα συγκινημένο, ἀκρῶς συγκινημένο μάλιστα, γραπτό πού ἐπιπλέον εἶχε τήν ἀτυχία νά περικοπεῖ ἀπό τόν διευθυντή ἑνός περιοδικοῦ τῆς Ἀθήνας, καί νά γίνει ἔτσι ἄρκετά ἀσύμμετρο. Αὐτός λοιπόν ἦταν ἕνας ἐπιπλέον λόγος γιά νά παρακινήθῶ νά ἀσχοληθῶ ἐκτενέστερα καί προσεκτικότερα μέ ἕνα ἔργο πού – ὁμολογουμένως – μέ εἶχε ἐντυπωσιάσει καί μέ εἶχε γοητεύσει· μέ ἕνα ἔργο, ἐντούτοις, πού ἦταν σχετικά ἀγνωστος ὁ δημιουργός του, ἀκόμα καί στήν πόλη του!

Προτοῦ τόν συναντήσω μέ εἶχαν προῖδεάσει ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά λιγομίλητος καί δυσπρόσιτος. Φεύγοντας ἀπό τό σπίτι του σκεφτόμουν πόσο λίγο γνωρίζουμε τούς ἀνθρώπους, ἀκόμα καί ἐκείνους πού συναναστρεφόμαστε χρόνια! Εἶχαμε μιλήσει πάνω ἀπό δύο ὥρες, γιά χιλιάδες πράγματα, μά πάνω ἀπ’ ὅλα γιά τά βιβλία του καί τήν περιπέτεια πού ὑπῆρχε πίσω ἀπό τό καθένα τους.

Δεκατρία χρόνια μετά ἀπό ἐκείνη τή συζήτηση, ἀκούγοντας τίς κασέτες πού εἶχα κρατήσει, εἶδα – μέ κάποια ἐκπλήξη εἶναι ἀλήθεια – ὅτι τά ὄσα εἶχαμε πεῖ ἐκείνο τό ἀπόγευμα, χωρίς μάλιστα νά ὑπάρχει τότε προοπτική δημοσίευσής τους, ἦταν ἄρκετά ἐνδιαφέροντα γιά νά μένουν κλεισμένα στίς στροφές μᾶς μαγνητοταινίας. Τά παρουσιάζω λοιπόν ἐδῶ, στίς σελίδες τοῦ Ἐντευκτηρίου, θεωρώντας ὅτι ἴσως εἶναι σήμερα ὁ πιό κατάλληλος χώρος γιά κάτι τέτοιο. Νά λοιπόν ἡ συζήτηση, πού δέν ξέρω ἂν θά εἶχε δημοσιοποιηθεῖ ἂν δέν ἀναλάμβανε ἡ γυναίκα μου νά περάσει μερικά θράδια μεταφέροντας τόν προφορικό – καί σ’ ἄρκετά σημεῖα δυσγνώριστο – λόγο σέ γραπτό κείμενο.

[Ὀκτώβριος 1989]

Ἀλέξης Ζήρας

Ὁ Νίκος Μπακόλας (ἀριστερά)
κι ὁ Ἀλέξης Ζήρας σέ ἐκδήλωση τοῦ
ματείου «Τέχνη», τόν Φεβρουάριο 1977.

Άλεξης Ζήρας: Νίκο Μπακόλα, από την αρχή σχεδόν της συγγραφικής σου σταδιοδρομίας τό όνομά σου συνδέθηκε – μέ την έννοια του έπιγόνου, θέλω να πώ – μέ αυτό του Ούίλλιαμ Φώκνερ. Φαντάζομαι όπ αυτή ή σύνδεση ύπήρξε γόνιμη, όπωςόηποτε, αλλά και κατασταλτική από μία άλλη μεριά. Γιατί, άν συνδεθείς, είτε τό θέλεις είτε όχι, μέ μία μεγάλη μορφή της παγκόσμιας λογοτεχνίας, πού έπιπλέον έχει να έπιδείξει ένα έργο πρωτοποριακό από την άποψη της μορφολογίας τών αφηγηματικών τρόπων, άν συνδεθείς λοιπόν μέ μία τέτοια μορφή μπορεί να έξοντωθείς ώς λογοτεχνική ιδιαιτερότητα ή να φαλκιδεύσεις την ιδιαιτερότητά σου αυτή, προσπαθώντας να άποτινάξεις τίς έπιδράσεις. Σε όποιαόηποτε, όμως, περίπτωση, ποιά είναι ή σχέση σου μέ τόν Φώκνερ;

Νίκος Μπακόλας: Ή περιπέτειά μου, θέλεις να πείς. Κοίτα, τόν Φώκνερ τόν είχα διαβάσει άρκετά νωρίς, πρós τίς άρχές της δεκαετίας του 1960, όταν διάβαζα και άλλα πράγματα, δικά μας και ξένα – κυρίως ξένα – όντας σέ κάποια κατάσταση άδιεξόδου μετά από τό πρώτο βιβλίο μου. “Αν και ή ύποδοχή του ήταν σχετικά καλή, μπορώ να πώ, δέν θά έλεγα άλήθεια ίσχυριζόμενος ότι μετά από λίγο καιρό δέν έβλεπα τίς άδυναμίες του. Είχα διαβάσει λοιπόν τόν Φώκνερ, τή Βουή και τό Πάθος, έννοώ, όταν στήν Ελλάδα δέν είχαν μεταφραστεί παρά μόνο κάπ διηγήματά του, πού, όπως θά ξέρεις, δέν έχουν και πολλή σχέση μέ την πυκνότητα και την πολυπλοκότητα τών μεγάλων βιβλίων του. Σ’ ένα ταξίδι μου στήν Αθήνα, συνάντησα τόν Θ. Γκόννη, ό οποίος, άξίζει να σημειωθεί, όπ ανέλαβε να μου εκδώσει άργότερα τόν Κήπο τών Πριγκήπων. Ο Γκόννης μέ ρώτησε άν είχα τό κουράγιο να μεταφράσω αυτό άκριβώς τό βιβλίο, τό *The Sound and the Fury*. Του είπα ότι είναι δύσκολη δουλειά και ότι ό Φώκνερ, έτσι κι άλλιώς, έχει ιδιομορφίες πού θέλουν γνώση όλης της σύγχρονης άμερικάνικης λογοτεχνίας. Τέλος πάντων, είπα να κάνω μία προσπάθεια, και άμέσως αντίληφθηκα σέ τί μελά είχα μπει.

A.Z.: Μά και γιά έναν έξοικειωμένο μέ την άγγλοσαξωνική λογοτεχνία, ό Φώκνερ δέν είναι συγγραφέας πού τόν διαθάζεις τό βράδυ στό κρεβάτι σου. Δέν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι τό κοινό της Αμερικάνης τόν ανακάλυψε μετά τόν θρίαμβό του στήν Εύρώπη και μετά τή θράβευσή του μέ τό Νόμπελ.

N.M.: Έτσι είναι. Δέν μπορείς να καταλά-

βεις στό βιβλίο του πότε είναι άντρας αυτός πού μιλάει και πότε είναι γυναίκα; ύπάρχουν ένας άντρας και μία γυναίκα μέ τό ίδιο όνομα, Τζέησον. Τέσσερα χρόνια παιδείητκα, κι άν δέ μ’ έπιανε τό πείσμα δέν έπρόκειτο να τό τελειώσω. Πάρ’ τη τή μετάφραση, είπα στό τέλος στόν Γκόννη, αλλά να τή δείξεις και άλλου γιατί οι ύποδείξεις τών άλλων σέ τέτοια βιβλία είναι άπαραίτητες. Κι έτσι βγήκε ‘Η Βουή και τό Πάθος, πού στήν πρώτη της εκείνη μορφή είχε όμολογουμένως μερικά μεταφραστικά λάθη. Όπως και να ‘χει, όμως, τό πράγμα, δέν μπορώ να μήν άναγνωρίσω ότι είναι ένα βιβλίο πού μέ έκανε να δώ τή λογοτεχνία διαφορετικά.

A.Z.: Έννοεις, φαντάζομαι, ότι είδες τή λογοτεχνία ώς τέχνη μέ μεγαλύτερες απαιτήσεις...

N.M.: Όχι άκριβώς αυτό. Νά, μέσα από εκείνο τό βιβλίο είχα, κατά κάποιο άνεξήγητο τρόπο, αλλάξει και ό ίδιος.

A.Z.: Αυτό είναι πολύ σπουδαίο. Όμως πώς έτυχε και ή μεταλλαγή σου αυτή δέν πραγματοποιήθηκε από την έπαφή σου μέ κάποιον άλλο συγγραφέα, τόν Πεντζίκη, άς πούμε. Και αναφέρω τόν Πεντζίκη, μία και μιλάμε γιά συγγραφείς πού, έστω και σχηματικά, θά τούς λέγαμε «δύσκολους».

N.M.: Νά σου πώ – έγώ τόν Πεντζίκη τόν διάβασα καθυστερημένα, πολύ άργά. Κι αυτό γιατί τότε, στά νιάτα μου δηλαδή, τά βιβλία του δέν ύπήρχαν, δέν ύπήρχε εκδότης να τά βγάλει, άν θέλουμε να λέμε τά πράγματα μέ τ’ όνομά τους. Όταν, λοιπόν, πήρα και διάβασα τό ‘Ο Πεθαμένος και ή Ανάσταση, είδα ότι πάρα πολλά πράγματα μοιάζουν μέ τά δικά μου. Κατάλαβα μέ ποιό τρόπο λειτουργούσε ό Πεντζίκης και σκέφτηκα, πώς στήν ευχή ταιριάζουμε άφοϋ έγώ δέν τόν είχα διαβάσει και άφοϋ ήδη τότε είχε βγει ‘Ο Κήπος τών Πριγκήπων; Τόν ρώτησα κάμποσες φορές πώς τό έξηγγεί εκείνος, γιατί έβλεπα κάποιες φοβερές όμοιότητες, σέ άρκετά πράγματα, και πάνω άπ’ όλα στή λειτουργία της φράσης μέσα στήν αφήγηση, έτσι όπως ή μία ξεπηδάει από την άλλη. Ο Πεντζίκης απέδιδε τίς όμοιότητες στή γενική θεωρία περί σχολής της Θεσσαλονίκης μέσα στή λογοτεχνία, αλλά έγώ δέν είμαι καθόλου πεισμένος μ’ αυτή την έρμηνεία. Για να είμαι ειλικρινέστερος, πιστεύω ότι ό Πεντζίκης έχει τίς ρίζες του στόν Τζόυς, αλλά και ό Φώκνερ έχει κι αυτός τίς ρίζες του στόν Τζόυς, έστω και από άλλο δρόμο.

Έτσι μπορώ να εξηγήσω αυτή την παραλληλία, αυτή τη συνάντηση δυό συγγραφέων που ουσιαστικά ό ένας δέν ξέρει τόν άλλο καί πού έν τούτοις έχουν όρισμένα κοινά στοιχεία...

A.Z.: Μιά καί είμαστε στόν Κήπο τών Πριγκήπων, άς μείνουμε λιγάκι. Ξέρουμε όπ είναι τό βιβλίό μέ τό όποίο ουσιαστικά κάνεις πην έμφάνισή σου στά γράμματά μας. Καί λέω ουσιαστικά, γιατί ή προηγούμενη νουβέλα σου, τό Μήν κλαίς άγαπημένη, κινείται σέ ένα άλλο, τελείως άλλο μήκος κύματος – θεματικά καί ύφολογικά καί συντακτικά άκόμα.

N.M.: Θά 'θελα καί 'γώ νά μείνουμε λίγο σ' αυτό τό σημείο. Πρώτα πρώτα, λοιπόν, τό Μήν κλαίς άγαπημένη είναι έπηρεασμένο, από κάθε όποση, από πην άμερικάνικη πεζογραφία του μεσοπολέμου καί τών άμέσως μεταπολεμικών χρόνων, μία καί αυτή ή πεζογραφία ήταν ευρύτερα γνωστή στά χρόνια εκείνα – μιλω δηλαδή για ή δεκαετία του 1950. Στή νουβέλα δέν είναι δύσκολο νά έντοπίσεις Στάινμπεκ, Κάλντγουελ, προπάντων Κάλντγουελ. Είναι ή ιστορία ενός νέγρου πού μέ μία παρέα ναυτικών έρχονται στή Θεσσαλονίκη καί μπλέκονται σ' ένα κόλλο μέ λαθραία ρολόγια, κι αυτός ό νέγρος, κυνηγημένος, χώνεται σ' ένα μπάρο του λιμανιού, κι εκεί γνωρίζεται μέ μία γυναίκα τής νύχτας. Λίγο μελοδραματική ιστορία: νά φανταστείς όπ τά λεφτά πού θά έπαιρνε από τά λαθραία ρολόγια θά τά έστειλε ό νέγρος στή μάνα του πού δυστυχούσε σέ κάποια πόλη τής Άμερικής, καί πάει λέγοντας. Από πην άλλη, όμως, μεριά, ό νέγρος δέν παρουσιάζεται έξιδανικευμένος – κατεργάρης είναι κι αυτός...

A.Z.: Από όσα λές, μάλλον δέν θά πρέπει νά ύπάρχει κάποιο δέσιμο μέ τόν Κήπο τών Πριγκήπων. Ύπάρχει ένα χάσμα μεταξύ τών δυό.

N.M.: Όχι, δέν έχουν καμιά άπολύτως σχέση. Ένώ στά ύπόλοιπα βιβλία μου ύπάρχει ένας συνδετικός ιστός, περισσότερο ή λιγότερο φανερός. Άν προσέξεις, θά δεις όπ πρόσωπα του ενός βιβλίου εισδύουν στό άλλο. Στά Έμβατήρια, για παράδειγμα, ύπάρχουν πρόσωπα πού ξαφνικά τά βλέπουμε νά ξαναζούν στό έπόμενο βιβλίό μου, στό Ύπνος-Θάνατος. Ύπάρχει, μ' άλλα λόγια, ένας κύκλος γενικότερος πού κλείνει μέσα του όλα τά πρόσωπα καί ή γενεαλογία τους. Τό Μήν κλαίς άγαπημένη είναι έντελώς ξένο μέ όσα άκολούθησαν, όπως γίνεται καί μέ

ΝΙΚΟΥ ΜΠΑΚΟΛΑ

μήν κλαίς άγαπημένη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

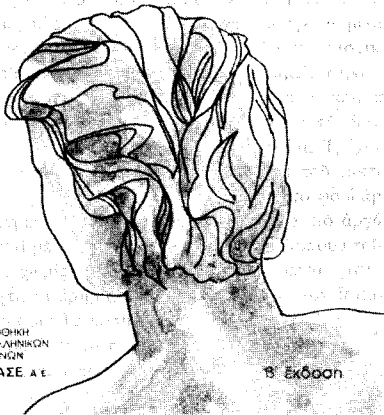
μερικά διηγήματα πού έγραψα στά φοιτητικά μου χρόνια, καί τά όποια κι εγώ δέν ξέρω πού βρίσκονται τώρα. Κάποτε, όμως, θά πρέπει νά τά μαζέψω κι αυτά σ' ένα βιβλίό. Για «ιστορικούς» καί μόνο λόγους, για νά δώ κι εγώ ό ίδιος, δηλαδή, πην πορεία μου.

A.Z.: Έρχόμαστε, λοιπόν, στόν Κήπο τών Πριγκήπων. Καί νομίζω, Νίκο, όπ αυτό ειδικά τό βιβλίό σου δέν πρόλαβε νά ζήσει κανονικά ή ζωή του. Δέν λέω όπ δέν προσέχτηκε, όπ δέν γράφτηκαν γι' αυτό κριτικές καί τά λοιπά, άλλα δέν πρόλαβε νά «λειτουρηήσει» μέσα στά τότε λογοτεχνικά μας πράγματα. Άν καί δέ νομίζω όπ τά βιβλία μάς άπασχολούν ιδιαίτερα στήν Έλλάδα, όταν μάς προσεγγίζουν χωρίς... διαπιστευτήρια.

N.M.: Δέν ξέρω αν ισχύει αυτό. Έκείνο πού ξέρω είναι όπ ό Κήπος είχε κυκλοφορήσει λίγους μήνες πριν από τό στρατιωτικό πραξικόπημα του '67. Είχε ύπάρξει, πράγματι, μία κίνηση, ένας θόρυβος γύρω από τό βιβλίό, σέ σημείο πού νά φημολογείται όπ ήταν ύποψήφιο για τό Βραβείο τών Δώδεκα. Συνοψήφιο, μάλλον, άφού διεκδικούσε πην ίδια χρονιά τό βραβείο ό Μένης Κουμανταρέας μέ τό Άρμένισμα. Έγινε, όμως, τό πραξικόπημα, μάζεψαν τά βιβλία, κι όπως οί εκδόσεις του Γκόνη χρησιμοποιούσαν τόν

Νίκος Μπακόλας
**Ο ΚΗΠΙΟΣ
ΤΩΝ
ΠΡΙΓΚΙΠΩΝ**

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΟΦΗΚΗ
ΝΙΚΟΛΑΪΚΩΝ
ΚΕΛΜΕΝΩΝ
ΑΞΕ Α.Ε.

3 Έκδοση

μηχανισμό διάθεσης του «Θεμέλιου», έγινε κατάσχεση και στον Κήπο. Ἀηδίασα, νά σοῦ πῶ, πῆρα ὅσα βιβλία μου μπορούσα και τὰ ἴβαλα σέ μιά ἀποθήκη και μονάχα λίγα, ἐλάχιστα τὰ ἔδωσα σέ μερικά βιβλιοπωλεῖα τῆς Θεσσαλονίκης και ἔπειτα τῆς Ἀθήνας.

A.Z.: Γιά νά πᾶμε τώρα σέ ζητήματα εἰδικότερα. Ἄς ποῦμε, τί σέ κάνει νά γράφεις; Ὑπάρχει κάθε φορά ἕνας συγκεκριμένος λόγος, μιά ὄθηση ἢ μιά αἰτία ἀπό τό περιβάλλον σου – τό στενότερο ἢ τό εὐρύτερο περιβάλλον σου, βέβαια – ἢ, πάλι, ἡ κυοφορία τοῦ βιβλίου εἶναι ἀργή και ἡ γέννησή του ξαφνική; Κι ἔπειτα, σέ ἕναν συγγραφέα ὅπως ἐσύ, πόσο σημαντικές εἶναι οἱ διεργασίες τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, τῆς ψυχῆς δηλαδή;

N.M.: Σέ μένα οἱ ψυχικές διεργασίες παίζουν τόν μεγαλύτερο ρόλο. Δέν πιστεύω ὅτι λέω κάτι τό πρωτότυπο, ὑποστηρίζοντας πῶς στήν πεζογραφία πιά εἶναι ἀδύνατο νά μή βλέπουμε μέσω ἡμῶν. Φυσικά, πάντοτε γινόταν αὐτό. Πάρε ὅποιον συγγραφέα τοῦ παρελθόντος θέλεις, ἀκόμα και τόν πιό «παρδοσιακό», ἄς ποῦμε, ἕναν συγγραφέα πού ἀκολουθοῦσε κατά γράμμα ὅλες τίς συμβάσεις τῆς ἐποχῆς του, γράφοντας λογοτεχνία γιά τό κοινό τῶν ἐφημερίδων και τῶν λαϊκῶν περιοδικῶν, τόν Οὐώλτερ Σκότ, γιαντί ὄχι; Ἐ,

λοιπόν, πάντοτε, μέσω τῶν ψυχικῶν διεργασιῶν τοῦ συγγραφέα ἦταν δυνατή ἡ πραγματοποίηση τῆς γραφῆς. Μέ τῆ διαφορά ὅτι σήμερα εἶναι πολύ πιό ἐκτεταμένη ἡ συμμετοχή τοῦ συγγραφικοῦ ἐγῶ στήν ἱστορία. Ἐγῶ, ὅπως και ὅσοι ἄλλοι πεζογράφοι γράφουν μέ ἀνάλογο τρόπο, μπορούμε νά ἐνταχθοῦμε σέ μιά κατηγορία συγγραφέων γιά τούς ὁποίους ὁ ἐσωτερικός μονόλογος ἢ ἡ ροή τῆς συνειδήσεως – μιά τεχνική πού τήν ἀποδεχτήκαμε γιαντί μᾶς ταίριαζε – μᾶς ὠθεῖ σέ ἕνα εἶδος ἐξομολογητικῆς πεζογραφίας. Σ' αὐτή τήν πεζογραφία ὑπάρχει, βέβαια, τό περιβάλλον, τό σκηνικό ὅπως μπορούμε ὄλοι μας νά τό ἀναγνωρίσουμε, ἀλλά αὐτό τό περιβάλλον, αὐτός ὁ ἐξωτερικός κόσμος εἶναι περασμένος μέσα ἀπό τά προσωπικά μας βιώματα, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά – κι αὐτό πιστεύω ὅτι πολλοί τό ἀγνοοῦν – και τά προσωπικά μας βιώματα τείνουν νά ἐνσωματωθοῦν στόν ἐξωτερικό κόσμο.

A.Z.: Πρόκειται, δηλαδή, γιά μιά ἀλλαγή τῆς στάσεως τοῦ συγγραφέα ὡς πρὸς αὐτό πού γράφει. Και φαντάζομαι ὅτι ἡ ἀλλαγή αὐτή προέρχεται ἀπό μιά δυσφορία – δέν ξέρω ἂν εἶναι κατάλληλη ἡ λέξη – πού αἰσθάνεται βλέποντας ὅτι τελικά ἀπουσιάζει ἀπό αὐτό πού ὁ ἴδιος παράγει...

N.M.: Δέν ξέρω, εἶναι θέμα ὀργανικό θά ἔλεγα...

A.Z.: Αὐτό ἐννοῶ κι ἐγώ.

N.M.: Λοιπόν, γιά νά συνεχίσω: δέν μπορῶ πιά νά εἶμαι ἕνας φαινομενικά οὐδέτερος παρατηρητής, περιγράφοντας τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Εἶμαι ἕνας ἄνθρωπος, μαζί και συγγραφέας, πού ὅ,τι αἰσθάνομαι τό προβάλλω σέ ὅσα γίνονται πέρα ἀπό μένα, ἀλλά ὄχι και ἐξω ἀπό μένα. Στό Ὑπνος-Θάνατος, γιά παράδειγμα, ὑπάρχει ἡ ἱστορία μιᾶς πόρνης πού τήν εἶχαν διώξει ἀπό τό σπίτι, ἀπό τό μπορντέλο ὅπου δούλευε, γιαντί εἶχε κολλήσει σύφιλη, ἦταν γεμάτη, τῆ θυμᾶμαι, ἀφοῦ εἶναι ἕνα πραγματικό γεγονός. Τήν εἶχαν πετάξει, κυριολεκτικά, σέ μιά κάμαρα ὅπου ἐμεῖς εἶχαμε τόν σκύλο μας και, σά νά τῆ βλέπω τώρα, εἶχε πρηστεῖ και εἶχε γίνει σά νταουλί – φοβερό θέαμα. Ἡ κακομοῖρα δέν εἶχε πού νά πάει, ὄλοι τήν ἔδιωχναν, κι ἔτσι εἶχε καταφύγει στό δωμάτιο ὅπου ζοῦσε ὁ σκύλος μας, ἕνα δωμάτιο ταιμεντένιο. Ἀφήστε με νά κάτω ἐδῶ πέρα, εἶχε παρακαλέσει τῆ μάνα μου, κι ἐκείνη τῆ λυπήθηκε και μοῦ ἔδινε φαγητό νά τῆς πηγαίνω, ἀλλά μοῦ ἔλεγε νά μή μπαίνω μέσα, μήπως και κολλή-

σω... Αυτό, λοιπόν, είναι ένα εξωτερικό γεγονός; συνάμα όμως είναι κάτι που τό εξησα έγώ. Στό βιβλίό τό βλέπω μέ τόν τρόπο που πέρασε μέσα μου, ψάχνοντας αυτά που άφησε μέσα μου, κι αυτό, φυσικά, δέν είναι ή «ουδέτερη» περιγραφή ενός παλιού, ρεαλιστικού μυθιστορήματος, όπου θά γινόταν ή περιγραφή τής ζωής άπτης τής γυναίκας και του περιστατικού αυτού, χωρίς όμως τήν ψυχοσωματική συμμετοχή του ίδιου του συγγραφέα. Τώρα πιά, νομίζω ότι έχει γίνει κοινός τόπος σέ πολλούς συγγραφείς νά στρέφονται στον έαυτό τους και νά βγάζουν έξω, σχετικά εύκολα, πράγματα που έμεναν κρυμμένα.

A.Z.: *Ναί, αλλά δέν άρκει αυτό...*

N.M.: Βέβαια, δέν άρκει, χρειάζονται κι άλλα πράγματα, όμως δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι ό έσωτερικός κόσμος είναι ένας χώρος που ως πρόσφατα ήταν άνεμετάλλευτος.

A.Z.: *Μά υπήρχε, δέν υπήρχε μιά όρισμένη ήθική αντίληψη που έπιβαλλόταν στη λογοτεχνία;*

N.M.: Υπήρχε, και γι' αυτόν τόν λόγο πολλοί δισταζαν νά εκθέσουν έαυτούς, τό θεωρούσαν χυδαίο. Σήμερα όλο και περισσότεροι τό άποτολμούν, άνεξάρτητα από τήν άξια τών όσων γράφονται. Είναι, λοιπόν, ό έσωτερικός κόσμος ένας χώρος καινούριος, εκμεταλλεύσιμος, που μās εφοδιάζει μέ στοιχεία για τά όποια κανείς άλλος δέν μπορεί νά μιλήσει εκτός από έμās τούς ίδιους. Και όλα αυτά ύποβοηθούνται από μία έξομολογητική διάθεση και τάση που καταλαμβάνει όλοένα και περισσότερους άνθρώπους, ώστε νά δούμε τά πάντα από μέσα μας, έτσι όπως τά νιώσαμε και τά έχουμε ύποστει. Ακόμα-άκόμα, αν θέλεις, δείχνοντας, χωρίς νά μās ένοχλεί αυτό, τίς κακίες μας, τίς μικρότητές μας. Έγώ πιστεύω ότι ή προσωπικά χαρακτηρισμένη πεζογραφία διαστέλλεται συνεχώς και τό πρώτο πρόσωπο τής ιστορίας, που λίγο-πολύ είναι ό ίδιος ό συγγραφέας, είναι ό συνδετικός κρίκος όλων τών άλλων άφηγηματικών στοιχείων. Αυτό μπορώ νά τό ίσχυριστώ άκόμα και για πεζογράφους που μοιάζουν νά άκολουθούν τήν πεπατημένη τών παλιών τεχνασμάτων τής ρεαλιστικής άφήγησης, όπως, για παράδειγμα, είναι ό Μένης Κουμαντράς ή ό Νίκος Κάσδαγλης ή, κατά ένα μέρος, ό Άλέξανδρος Κοτζιάς.

A.Z.: *Ναί, αλλά θά μπορούσε νά σου πει κάποιος στό σημείο αυτό ότι τό ύπαισίον-*

ται, δέν τό λένε, δέν τό άποκαλύπτουν.

N.M.: Έκει ήθελα νά καταλήξω. Δέν τό λένε. Τό σκέφτεται ό άναγνώστης, αλλά παραμένει στις εικασίες του. Υπάρχουν, όμως, και άλλοι, όπως ό Ίωάννου, που δηλώνουν άπερίφραστα ότι βρίσκονται εκεί, μέσα στην ιστορία που διαβάζει ό άναγνώστης. Ξέρεις, κάποτε μέ πλησίασε ένας γνωστός Θεσσαλονικικός λογοτέχνης και μου είπε ότι σέ πολλές σελίδες τών βιβλίων μου ύπάρχει ένας άπροκάλυπτος έρωτισμός, και πώς μπορώ νά τά λέω τά πράγματα μέ τό δνομά τους; Του άπάντησα, βέβαια, ότι οι περιγραφές τών βιβλίων δέν άπεικονίζουν πιστά τά γεγονότα τής ζωής μου.

A.Z.: *Αυτή είναι μιά μόνιμη παρεξήγηση, μέσα στό μυαλό τών περισσότερων άναγνωστών.*

N.M.: Και πώς νά τούς πείσεις για τό αντίθετο! Πώς νά τούς μιλήσεις για τή φαντασία και για πράγματα άπιαστα! Πρέπει νά παραδεχτούμε ότι οι συνεχείς αλλαγές και οι διαφοροποιήσεις που γίνονται σέ όλες τίς τέχνες άργούν πολύ νά γίνουν άποδεκτές στη συνείδηση του μεγάλου κοινού. Ίδιαίτερα στην έποχή μας, όπου οι διαφοροποιήσεις είναι συνεχείς. Αυτό, όμως, δέν σημαίνει ότι πρέπει νά σταματήσουμε τό σκάψιμο, τό ψάξιμο. Από τή μεριά αυτή, μάλιστα, θά έλεγα ότι ή πεζογραφία είναι ή λιγότερο άίρετική από όλες τίς άλλες τέχνες. Κοίτα τί γίνεται στη ζωγραφική, στη γλυπτική, στη μουσική, στη μουσική κυρίως. Υπάρχει μιά συνεχής τάση διερεύνησης, του μέσα και του έξω, αν και πολλές φορές σκέφτομαι μήπως αυτό που λέμε προσωπική έμπειρία δέν είναι, σέ τελική άνάλυση, άμεσα έξαρτημένο από τόν θεωρούμενο ως έξωτερικό κόσμο. Δέ νομίζεις κι έσύ;

A.Z.: *Νομίζω κι έγώ ότι στην πράξη, στη ζωή, αυτά είναι άλληλένδετα.*

N.M.: Έθελω νά πώ ότι είναι αδύνατο νά μιλάμε μόνο για όσα σκεφτόμαστε έμεις, προσωπικά - και τί σημαίνει προσωπικά και μόνο; Μιλώντας για τά όσα σκεφτόμαστε μέσα μας, μιλάμε, ταυτόχρονα, και για τά πράγματα που είναι έξω από μās. Και τελικά, αν θέλεις τή γνώμη μου, πιστεύω ότι ούσιαστικά βρίσκουμε ακόμα μέσα στους όρους και στις συμβάσεις του ρεαλισμού. Μήπως δέν είναι ρεαλιστικό τό νά θέλω νά καταγράψω μιά πραγματικότητα; Έστω και αν αυτή ή πραγματικότητα άντιστοιχεί σέ κάτι που είναι ενδόμυχο, άθέατο για τούς άλλους

πέρα από μās. 'Εφ' ὅσον θέλουμε νά ἐκφράσουμε μιά πραγματικότητα, ἐγώ τουλάχιστον νομίζω ὅτι εἴμαστε μέσα στήν καρδιά τοῦ ρεαλισμοῦ. Βέβαια, ὄχι τοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ 18ου ἢ τοῦ 19ου αἰώνα, αὐτό νά λέγεται.

A.Z.: "Ὅμως αὐτή τήν τάση ἀποκάλυψης τοῦ ἐνδόμυχου ἢ συναντᾶμε πολύ συχνότερα σέ πεζογράφους αὐτῆς τῆς πόλης, τῆς Θεσσαλονίκης. Καί δέν ἐννοῶ μόνο τόν Πεντζίκη, τόν Ξεφλούδα ἢ τόν Γιαννόπουλο, πού ἄλλωστε ἦταν περαστικός ἀπό 'δῶ. 'Εννοῶ καί τούς νεότερους, τόν 'Αλαβέρα, τόν Παπασιάπη, τόν Λαχά, καί τί ἔχεις νά πεις γιά τήν 'Αλεξάνδρα Δεληγιώργη ἢ γιά τά πρῶτα βιβλία τοῦ Σάκη Παπαδημητρίου;

N.M.: Κοίταξε, καί βέβαια δέν εἶναι τυχαῖο αὐτό. Ὁ τρόπος ζωῆς τῆς πόλης καί ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῶν ἀνθρώπων τῆς ἔχουν ἄμεση ἐπίδραση στήν ψυχροσύνθεσή τους. Εἴμαστε κάπως κλειστοί ἄνθρωποι ἐμεῖς οἱ Θεσσαλονικιοί, μās ξέρεῖς. Εἴμαστε πολύ περισσότερο διατακτικοί, ἐπιφυλακτικοί, ἐρευνοῦμε πολύ περισσότερο αὐτά πού συναντοῦμε, ὑπάρχει σέ μās ἕνα εἶδος... δέν ξέρω πῶς νά τό περιγράψω μέ ἀκρίβεια... ἕνα εἶδος ἀπελπίσας! Οἱ συγγραφεῖς πού ζοῦμε ἐδῶ βράζουμε, κατά κάποιο τρόπο, στό ζουμί μας; ξέρομε ὅτι αὐτά πού γράφουμε ἴσως καί νά μήν ἀναγνωριστοῦν πιό πέρα; ζοῦμε ἕναν δικό μας κόσμο, ὄχι ἐσκεμμένα ἀλλά ἐκ τῶν πραγμάτων. Γνωρίζουμε ὅτι δέν πρόκειται νά προβληθοῦμε ἰδιαίτερα, ὅτι δέν θά ἀποκτήσουμε ποτέ μεγάλες κυκλοφορίες. Καί ἀποδεχόμενοι αὐτή τήν κατάσταση, εἴμαστε ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐλεύθεροι νά ποῦμε αὐτά πού θέλουμε, μέ τόν τρόπο πού θέλουμε. 'Εμένα προσωπικά δέ μέ νιώζει νά ἀφηγηθῶ μιά ἱστορία πού θά διαβαστεῖ εὐχάριστα καί πού θά εἶναι ἐφοδιασμένη μέ ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού θά τήν κάνουν ἐλκυστική στούς κινηματογραφιστές καί στούς τηλεοπτικούς παραγωγούς. Τουλάχιστον τούς πεζογράφους τῆς γενιάς μου δέν τούς τραβᾶει μιά ἐνδεχόμενη ἐπιτυχία ὥστε νά κάνουν παραυφήσεις. 'Αλλά αὐτή ἡ ἐνδοστρέφεια, τό κλείσιμο, ἡ ἐπιφυλακτικότητα καί ἡ δυσπιστία εἶναι ἰδιότητες πού προϋπάρχουν καί εἶναι γενικές, ἀφοροῦν δηλαδή ὅλους τούς Μακεδόνες, καί πολύ περισσότερο τούς γηγενεῖς Μακεδόνες.

'Εμένα, ξέρεῖς, ὁ πατέρας μου ἦταν Βλάχος, κάπου ἀπό τήν Ἠπειρο. 'Αλλά ἐγώ γεννήθηκα στή Θεσσαλονίκη, ἐδῶ μεγάλωσα, ἐδῶ πέρασα τό μεγαλύτερο μέρος τῆς

ζωῆς μου, σ' αὐτήν ἐδῶ τῆ γειτονιά πού μένω τώρα καί πού τότε δέν εἶχε καί πολλά σπίτια, ἄντε νά εἶχε πέντε-δέκα σπίτια σέ ἀπόσταση πενήντα μέτρων τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο. Τί θέλω νά σοῦ πῶ μέ ὅλα αὐτά; ὅτι τό χαρακτηριστικό τῆς ἐνδοσκοπίας πού ὄλοι οἱ κριτικοί καί οἱ ἱστορικοί τῆς λογοτεχνίας τό διακρίνουν στούς συγγραφεῖς τῆς Θεσσαλονίκης – καί σωστά τό διακρίνουν – εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό κοινό, σχεδόν συλλογικό.

A.Z.: 'Υπάρχει, ὁμως, σέ ὅλους τούς γηγενεῖς πεζογράφους; 'Υπάρχει ἐνδοσκοπία, λ.χ., στόν 'Ιωάννου, ἢ μήπως ἡ ἐνδοσκοπία, ἔτσι ὅπως περισσότερο μās ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ὡς τεχνική καί ὡς συντακτική δομή τῆς ἀφήγησης, ἀφορᾶ ὀρισμένους μόνο πεζογράφους πού θέλουν νά ὑποκινήσουν στόν ἀναγνώστη ἄλλου εἶδους συναισθήματα ἀπό αὐτά πού ἐνδιαφέρεται νά ὑποκινήσει ὁ 'Ιωάννου;

N.M.: Μέ τόν 'Ιωάννου ἔχουμε, πραγματικά, μεγάλες διαφορές. Στό ἔργο μας, θέλω νά πῶ...

A.Z.: Εἰστε, ὁμως, καί οἱ δύο ἐπηρεασμένοι, ἔστω καί καθυστερημένα ἀπό τόν Πεντζίκη.

N.M.: Ναί, ἀλλά γυρεύοντας διαφορετικά πράγματα ὁ καθένας.

A.Z.: Αὐτό ἦθελα κι ἐγώ νά πῶ.

*N.M.: Οἱ ὁμοιότητες μας, ἂν θέλεις, εἶναι μάλλον ὡς πρός τήν ἀτμόσφαιρα τῆς πόλης ἢ τήν ἀτμόσφαιρα μέσα στήν ὁποία ἀναπτύσσονται διαφορετικές ψυχικές καταστάσεις. Εἶναι ὁμοιότητες τῶν γενικῶν γραμμῶν. 'Ετσι, ἂν τύχει καί μιλήσω γιά τούς 'Εβραίους τῆς Θεσσαλονίκης, νά εἶσαι βέβαιος ὅτι τά ἴδια θά ποῦμε μέ τόν 'Ιωάννου. Δέν θά τά ποῦμε, ὁμως, μέ τόν ἴδιο τρόπο. Κι αὐτό, ὅπως καταλαβαίνεις, ἔχει τεράστια σημασία στή λογοτεχνία. Ὁ 'Ιωάννου σέβεται πολύ περισσότερο ἀπό μένα τήν παράδοση ἢ τίς παραδόσεις, ὄχι μόνο τίς λαϊκές ἀλλά καί τίς ἔθιμικές καί τίς γλωσσικές. Γιά μένα τό πρῶτο βιβλίο του, τό *Γιά ἕνα φιλότιμο*, ἦταν ἕνα πολύ καλό βιβλίο – ἀσχετῶς ἂν ἔγινε δέν θά μπορούσα νά γράψω ποτέ μῦο ἔτσι. Μετά ὁμως ἀπό τό δεύτερο καί τρίτο βιβλίο του, ναί, μετά τό *'Η μόνη κληρονομιά*, ἔχω τή γνώμη ὅτι πρέπει νά βρεῖ κάποιους ἄλλους τρόπους προσέγγισης τῶν θεμάτων του. Δέν λέω νά στραφεῖ σέ ἄλλα θέματα, μά νά τά δεῖ ἄλλιῶς, γιατί σίγουρα ἔχουν καί ἄλλες ὄψεις.*

A.Z.: 'Ας ἐπιστρέψουμε σέ σένα. Θά ἦθελα νά σέ ρωτήσω, μιά καί εἶσαι ἕνας συγγρα-

φέας πού πατάς άρκετά σέ στοιχεία τής προσωπικής σου μνήμης, αλλά και τών αναμνήσεών σου πού έχουν σχέση μέ εύρύτερης σημασίας γεγονότα, θά ήθελα, λοιπόν, νά σέ ρωτήσω ποιά είναι ή συμβολή τών παιδικών σου χρόνων στή διαμόρφωση τών θεμάτων σου;

N.M.: Είναι καθοριστική. Μπορώ νά σοῦ πῶ, χωρίς νά εἶμαι ὑπερβολικός, ὅτι ἂν καί δέν ἀποκλείω τή σημασία τών στοιχείων τής τωρινῆς μου ζωῆς γιά τή διαμόρφωση τών θεμάτων μου, νομίζω ὅτι τά παιδικά μου χρόνια βγαίνουν μπροστά μου. Κι αὐτό τό διαπιστώνω διαρκῶς, κάθε φορά πού πιάνω νά γράψω, καί εἰλικρινά εἶναι κάτι πού μέ ἐκπλήσσει: πῶς γίνεται καί τά παιδικά καί μόνο χρόνια – χωρίς νά ὑπολογίζω κἀν τήν ἐφηβεία –, αὐτά τά δέκα-δώδεκα, τό πολύ, χρόνια τής ζωῆς μας εἶναι τόσο ἀνεξάντλητα σέ καθοριστικές γιά τή μετέπειτα ζωή μας ἐντυπώσεις. Θά ἔλεγα ὅτι ἀπό ἐκεῖ ἀντλῶ τά πιο ἐνδιαφέροντα πράγματα, καί εἶναι κάτι πού τό ἐπιβεβαίωσα καί στόν *Κήπο* καί στά *Ἐμβατήρια*. Στόν *Ὕπνο-Θάνατο* εἶναι κάπως διαφορετικά, γιατί ἐκεῖ ὑπάρχουν πολλά στοιχεία τής ἀνδρικής μου ζωῆς, χωρίς ὅμως νά εἶναι ἀσημαντες κι ἐκεῖ οἱ ἀναμνήσεις τών παιδικών μου χρόνων. Καί σήμερα ἀκόμα, σ' αὐτά πού γράφω τώρα, τό ἴδιο πράγμα συμβαίνει. Γιά παράδειγμα, τόν τελευταῖο καιρό ἔγραψα μιά σειρά διηγημάτων ὅπου, κατά κάποιο τρόπο, περιγράφω τή ζωή ὀρισμένων ἀνθρώπων πού χρονικά ἔχουν ζήσει πρῖν ἀπό τούς ἀφηγηματικούς χαρακτήρες τοῦ *Κήπου τών Πριγκήπων*. Μάλιστα, τή συλλογή αὐτῶν τών διηγημάτων θά τήν τιτλοφορήσω *Μυθολογία*, μέ τήν ἔννοια ὅτι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, οἱ παπποῦδες καί προπαπποῦδες μας εἶναι πιά γιά μᾶς μορφές μιάς μυθολογίας, προσωπικής καί συλλογικής. Ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ 1880, ἄς ποῦμε, εἶναι γιά μένα μιά στιγμή στή μυθολογία αὐτή. Εἶναι ἕνας κόσμος παραμυθένιος πού δέν ἔχει, βιωματικά, καμιά σχέση μέ μᾶς. Καί παρατηρῶ συνέχεια, ὅτι ἐνῶ προτίθεμαι νά γράψω κάποιες ἱστορίες βασισμένες σέ πραγματικά περιστατικά, σέ οἰκογενειακά τεκμήρια, ἄς ποῦμε, διαρκῶς ξεφυτρῶνει μπροστά μου, ἂν καί δέν τό θέλω, ἡ παιδική διάθεση νά τά δῶ ὅλα σάν παραμῦθι. Σκέψου πῶς βλέπαμε ὅταν εἴμαστε παιδιά, δηλαδή περισσότερο μέ τά μάτια τῆς φαντασίας μας, μιά περίοδο μακρινή. Καί ὅλοι δέν ξέρομε ὅτι οἱ ἐντυπώσεις τῆς ἡλικίας ἐκείνης εἶναι φοβερά ἐντονες; Θυμᾶσαι ἀκόμα καί τό πῶς αἰσθάν-

ΝΙΚΟΣ ΜΠΑΚΟΛΑΣ

ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ

δώδεκα αλληλένδετα αφηγήματα

Ξάντιας

θηκες στό τάδε περιστατικό, ἂν ἐνωσες θλίψη, χαρά, ντροπή. Ἐνῶ γιά τήν περίοδο τῆς ἐφηβείας δέν συμβαίνει τό ἴδιο.

A.Z.: Ἴσως τό ὅτι θυμόμαστε μέ μεγάλη καθαρότητα τά παιδικά μας χρόνια νά ὀφείλεται στήν αἰσθησιακή, στή σωματική, δηλαδή, κι ὄχι στή λογική σχέση μας μέ τόν κόσμο.

N.M.: Εἶναι ἀπαράμιλλη αὐτή ἡ ἐνάργεια, αὐτή ἡ διαύγεια...

A.Z.: Ἡ ἀναπόληση τών παιδικών σου χρόνων εἶναι διαυγέστερη ὅσο περνοῦν τά χρόνια καί ἀπό ποῖο σημεῖο καί πέρα ἔχει σημασία γιά τό ἔργο σου;

N.M.: Ἀπό τότε πού ἄρχισα νά γράφω τόν *Κήπο τών Πριγκήπων*.

A.Z.: Ἀπό τόν *Κήπο τών Πριγκήπων* κι ὕστερα, λοιπόν. Καί μ' αὐτή τήν ἴδια ἔνταση;

N.M.: Κοίτα, δέν εἶναι τόσο οἱ ἀναμνήσεις κάποιων συγκεκριμένων γεγονότων. Αὐτό θέλω νά σοῦ τό διευκρινίσω. Εἶναι περισσότερο αἰσθήσεις τών γεγονότων. Πῶς δηλαδή ἐνωσες τή στιγμή πού ἐγινε τό τάδε περιστατικό. Κι ὄχι τό γεγονός μέ τίς λεπτομέρειές του. Θυμᾶμαι, γιά παράδειγμα, ὅταν ἤμουν παιδί τήν αἰσθησιακή μου «σχέση» μέ τίς συμμαθήτριάς μου – τό πῶς ἐνωθα καί τήν παραμικρή στιγμή μαζί τους, κι ὄχι ὅτι ἐνωθα ἔτσι μέ κάποιο συγκεκριμένο κορίτσι πού συμπαθοῦσα περισσότερο ἀπό τ' ἄλλα. Δη-

λαδή, η ενέργεια δέν είναι μόνο στο περιστατικό αλλά και στην ατμόσφαιρα, στο κλίμα, στην ψυχική διάθεση που προκαλούσε το κάθε περιστατικό.

A.Z.: "Έχεις δίκιο. Έπρεπε να τό σκεφτώ πίο πρίν, δι αν ή έναργεια χαρακτηριζε μονάχα τήν ακριβόλογη αναπαράσταση του γεγονότος, δέν θά ύπηρχε αυτό τό βάθος, αυτός ό πλούτος τής έσωτερικής ζωής, τής συναισθηματικής, τέλος πάντων, ζωής πού είναι όλοφάνερος στόν Κήπο τών Πριγκήπων.

N.M.: Σ' αυτό μπορώ να πώ δι με βοήθησε ό μύθος πού έδω είχε μία διπλή μορφή: αυτή του μύθου τών Άφρικτών, πού τόν είχε έκμεταλλευτεί και ό Φώκνερ στό "Η Βουλή και τό Πάθος, και εκείνη του προσωπικού μύθου.

A.Z.: "Ας περάσουμε τώρα, αν δέν έχεις φυσικά αντίρρηση, σ' ένα έρώτημα μάλλον τεχνικής φύσεως. Μ' ενδιαφέρει ή διαδικασία μέ τήν όποία όλα τά στοιχεία πού προσαναφέραμε, καθώς και άλλα πού δέν θίξαμε, μετασχηματίζονται σέ κείμενο, σέ γραφή. Πώς ύλοποιείται αυτή ή πράξη; Μήπως είμαι άδιάκριτος;

N.M.: Τί πάει να πεί άδιάκριτος; "Οχι, δε νομίζω. Άλλά άς ξεκαθαρίσουμε τήν έρώτησή σου: θέλεις να με ρωτήσεις με ποίο τρόπο γράφω;

A.Z.: "Οχι ακριβώς. Κοίταξε, πάντοτε έμένα με γοήτευε ή περιπέτεια του συγγραφέα πρίν άρχισει να γράφει. Γιατί αν άρχισει να γράφει, τά πράγματα νομίζω δι αρχίζουν να άπλοποιούνται. Τί προηγείται, όμως, από τό συγκεκριμένο κείμενο πού έχουμε μπροστά μας;

N.M.: Τώρα καταλαβαίνω. "Όταν θέλω να γράψω, λοιπόν, περνώ μία πρώτη περίοδο σκέψης. Σκέφτομαι φράσεις, καταστάσεις πού θέλω να περιγράψω. Και έδω, αν θέλεις, μπορώ να σου άποκαλύψω κάτι: για μένα ή έμπνευση, δι, τέλος πάντων όνομάζουμε έμπνευση, είναι κάτι τό ελάχιστο...

A.Z.: Αυτό πραγματικά με έκπλησσει. Είλικρινά, ήμουν σχεδόν αίγουρος για τό αντίθετο!

N.M.: "Οχι. Αυτό πού για μένα έχει τή μεγαλύτερη σημασία είναι ή δουλειά, τό χαμαλί. Αυτό πού έσύ θεωρείς έμπνευση, αν πάρεις ένα μολύβι και καθήσεις να τήν καταγράψεις, θά δεις δι δέν είναι πάνω από τρεις σειρές! Τό διήγημα - αν πούμε δι γράφουμε ένα διήγημα - άπλώνεται, όμως, σέ έξι σελίδες, τελικά. Πώς γίνεται αυτό;

Άπλούστα, όταν αρχίζεις να γράφεις έρχονται αυτόμάτως, χωρίς πολλές φορές να τά έχεις σκεφθεί από πρίν, οι σκέψεις, τά γεγονότα, τά αισθήματα. Και μπορώ ακόμα να σου πώ, δι τό κείμενο δημιουργείται ένω γράφω, κατά τή διάρκεια τής γραφής. Προσωπικά, πιστεύω δι αν είχα καιρό να καθήσω και να γράψω με τή άνεσή μου, θά είχα φτιάξει πού πολύ περισσότερα βιβλία, και ίσως τά περισσότερα από αυτά να μήν ήταν σέ βάρος τής ποιότητας...

A.Z.: Τρώγοντας, λοιπόν, έρχεται ή όρεξη!

N.M.: "Ό,τι έχεις στην αρχή ως πυρήνα είναι πολύ λίγο. "Όποσδήποτε δέν θά έπαρκοι σε τίποτε αν δέν αυξανόταν πάνω στο γράψιμο. Πάντως, εκείνο πού θέλω να σου πώ είναι δι αφήνω έλεύθερο τόν έαυτό μου, δέν πιέζομαι, δέν στριμώχνομαι. Λέω: άσε να δοίμε τί θά βγει... Βέβαια, πρέπει να πούμε έδω δι δέν γράφω πολύ, δέν έχω αυτή τήν ικανότητα, για αντίσταθμισμα, όμως, αφήνω τόν έαυτό μου έλεύθερο όταν γράφω και πολλές φορές τρυπώνουν μέσα σ' αυτά πού γράφω κάποια παράταιρα πράγματα. "Εγώ, όμως, τ' αφήνω. "Ας μπουε μέσα. "Υστερα, βέβαια, τό διαβάζω τό κείμενο, τό διορθώνω, σβήνω, γράφω άλλα όχι και πολλές αλλαγές. Να σου πώ δι τά περισσότερα είναι και μένουν όπως στην πρώτη γραφή! Ειδικά στον Κήπο τών Πριγκήπων είχα άπορήσει με τόν ίδιο μου τόν έαυτό είχα κάνει έλαχιστότατες αλλαγές. "Αλλά στον "Υπνο-Θάνατο δέν μπορώ να τό ίσχυριστώ αυτό. Προηγήθηκε πολλή δουλειά, ήταν και από τή φύση του τρυμερά ιδίομορφο κείμενο. Μάλιστα, σέ πολλά σημεία του δούλεψα και διαφορετικά απ' ό,τι συνηθίζω. Μπορείς, όμως, να τό δεις άμέσως, πόσο φιλοδουλειά ήταν...

Συνήθως, βέβαια, δέν γράφω όπως στον "Υπνο-Θάνατο. Κάθομαι και γράφω στά πίο περιεργα μέρη. Σ' ένα καφενείο, άς πούμε: οι άλλοι μιλούν, φωνάζουν, έγώ ποτέ μου δέν είχα πρόβλημα να γράψω. Άλλες φορές καθυστερώ μετά τή δουλειά στην έφημερίδα, και υπάρχουν και φορές πού είμαι έδω, στο δωμάτιό μου, με τή γραφομηχανή μπροστά μου. Ποτέ, όμως, δέν πείστηκα να κλειστώ όρισμένες ώρες ή όρισμένες μέρες σ' ένα χώρο, και εκεί να δοθώ άπερίσπαστος στο γράψιμο. Κάτι τέτοιο, όσο κι αν φανεί παράξενο, θά μου δέσμευε τή διαθεσιμότητά μου, δέν θ' άφηνε τά πράγματα να περάσουν μέσα μου. Κι έτσι έξηγώ από τή μεριά μου τό πώς δημιουργείται πάνω στην πράξη αυτό τό είδος τής «αυτόματης γρα-

φής», τής συνειρμικής δηλαδή γραφής που είναι ευδιάκριτη σέ όλα τα βιβλία μου. Ώστόσο, αυτή ή άρχική έλευθερία δέν είναι και άπεριορίστη, άς μήν έχουμε παρεξηγήσεις ώς πρός αυτό. Τά κείμενά μου τά έπιμελούμαι, τά διορθώνω, τά φέρνω έτσι ώστε νά άρέσουν σέ μένα τόν ίδιο – μορφολογικά τουλάχιστον. Σέ βεβαιώνω ότι δέν είχα και δέν έχω διάθεση νά φύγει βιβλίο από τά χέρια μου χωρίς νά είμαι σέ σημαντικό βαθμό πεπεισμένος γιά τήν άξία του. Είναι μεγάλο πράγμα νά ξέρεις νά περιορίζεσαι στά ουσιώδη, νά μήν ύποκύπτεις σ' αυτό τόν πληθωρισμό τής γραφής πού φοβάμαι ότι άποδυνάμωσε συγγραφείς και συγγραφείς, τόν Τερζάκη γιά παράδειγμα, τόν Βενέζη και τόν Μυριβήλη, τόν Θεοτοκά και σχεδόν όλους, θά έλεγα, τής όνομαστής έκείνης γενιάς τού '30, σχεδόν όλους βέβαια. Είναι μεγάλο πράγμα νά σηκωθείς και νά πεις μιά μέρα, όπως ό Γρυπάρης: «δέν θέλω πιά νά γράφω ποιήματα». Νά γιατί και τά δικά μου τά βιβλία βγαίνουν μέ τέτοια μεγάλα διαστήματα σιωπής ανάμεσά τους: τό 1958, τό 1966, τό 1972. Σου έπαναλαμβάνω ότι δέν μ' ένδιαφέρει νά γράφω γιά νά γράφω: θέλω νά πώ όρισμένα πράγματα, πρώτ' άπ' όλα γιά μένα τόν ίδιο. Κακά τά ψέματα, ή γραφή είναι προσωπική ύπόθεση και τά προβλήματα άρχίζουν από τή στιγμή πού γράφεις παρακινούμενος από κάτι άλλο πέρα από τόν εαυτό σου.

A.Z.: Φαίνεται ότι αυτή σου ή άπόψη πρός τό δημόσιο πρόσωπο τού συγγραφέα είναι και μιά στάση ζωής...

N.M.: Ίσως. Άλλά δέν χαιρέσαι περισσότερο κάτι όταν τό χαιρέσαι μόνος σου; Τό κείμενο δέν έχει μόνο τή δική του ζωή και έσύ ό ίδιος ζεις πολλές φορές από μέσα του. Η δημιουργία είναι και δική σου άναδημιουργία. Αυτό είναι γιά μένα βασικό. Και από αυτή τήν άποψη, ξέρω ότι τά βιβλία πού γράφω είναι σ' ένα μεγάλο μέρος τους αινιγματικά, είναι όμως άδύνατο νά γράψω διαφορετικά – άν φυσικά δέν θέλω νά προσποιηθώ κάποιον άλλο συγγραφέα από αυτόν πού είμαι. Νά, φερ' εειπείν, τώρα θυμήθηκα ότι τά βιβλία μου άρέσουν στόν Άναγνωστάκη, άν και συνέχεια μου λείπει ότι είμαι δύσκολος και ότι πρέπει νά ριξώ γέφυρες πρός τόν άναγνώστη. Του άπαντώ, ότι αυτό είναι άδύνατο νά γίνει: έκτός κι άν έρθει τό πράγμα μόνο του, άβίαστα. Τότε, όμως, είναι διαφορετικά...

A.Z.: Πράγματι, είναι διαφορετικά. Δέν

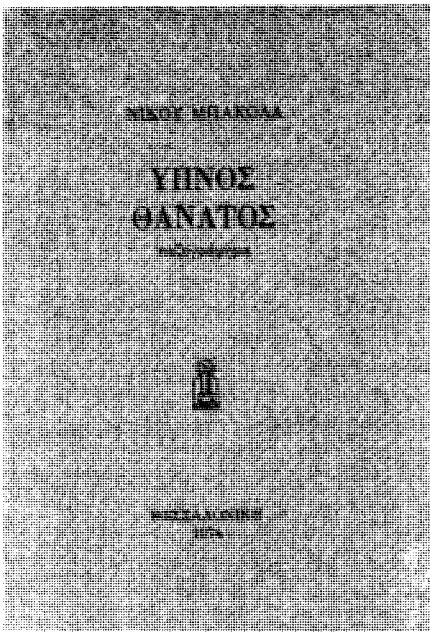
ξέρω άκριβώς, αλλά θά πρέπει νά αισθάνεται διαφορετικά ό ίδιος ό συγγραφέας γιά νά αλλάξει τόν τρόπο γραφής του.

N.M.: Έτσι είναι. Μήν άμφιβάλλεις καθόλου.

A.Z.: Άς συνεχίσουμε, όμως, γιά τόν Ύγνο-Θάνατο. Ξέρεις, παραλείπω συνειδητά τά άφηγήματα τών Έμβλημάτων, γιατί, κατά τή γνώμη μου, είναι μιά συνέχεια τού Κήπου τών Πριγκήπων. Ένώ ό Ύγνος-Θάνατος είναι μιά ιδιαίτερη στιγμή στό έργο σου. Τουλάχιστον έγώ έτσι τό βλέπω.

N.M.: Πρόσεξε, στόν Ύγνο-Θάνατο έγινε τό έξής: Μιά μέρα σκέφθηκα νά γράψω ένα βιβλίο πού θά είχε νά κάνει μέ τά όνειρα. Δηλαδή ή ιστορία τού βιβλίου θά έβγαινε μέσα από τά όνειρα. Αυτή ήταν ή ιδέα και ή έμπνευση μου, και αυτό είναι γιά μένα ή έμπνευση. Είπα, λοιπόν, νά καθήσω και νά καταγράψω τά όνειρα πού έχω δει, παλιότερα και πρόσφατα. Όταν πήγα νά τό ύλοποιήσω, όμως, είδα ότι δέν μπορεί νά βγει ένα βιβλίο μέ τήν παράθεση όνείρων, τό ένα πίσω από τό άλλο. Έμένα τουλάχιστον δέν μέ ικανοποιούσε αυτό. Ωστόσο, άρχίζοντας τό βιβλίο ήρθαν και κάποιες παράλληλες σκέψεις. Γιά στάσου, είπα, ποιά όνειρα μ' ένδιαφέρουν; Έπειτα, τά όνειρα προβλέπουν πράγματα ή έρχονται νά ύπογραμμίσουν κάποια πράγματα πού ήδη ζήσαμε; Μετά, σκέφθηκα ότι υπήρξαν φορές στή ζωή μου πού είδα έναν εφιάλητη και ένα περίπου ίδιο όνειρο τό ξαναείδα άργότερα. Άρα, ύπάρχουν ομάδες όνείρων. Ύπάρχουν έρωτικά όνειρα, εφιάλτες, ύπάρχουν τά όνειρα πού τά θυμάσαι γιά χρόνια κι εκείνα πού τά ξεχνάς άμέσως. Άλλα πού νομίζεις ότι τά βλέπεις σ' όλη τή διάρκεια τής νύχτας κι άλλα πού νομίζεις ότι διαρκούν κλάσματα τού δευτερολέπτου. Και, σά νά μήν έφταναν όλ' αυτά, άρχισε μέσα μου μιά τρομερή διεργασία όπου συγχεόνταν τά πάντα.

Έτσι, άποφάσισα νά βάλω μιά τάξη σ' αυτό τό χάος, πρώτα-πρώτα καταγράφοντας μεμονωμένα όλα τά όνειρα πού θυμόμουν. Και έδώ συμπέσαμε λίγο μέ τόν Πεντζίκη δηλαδή, μέ τόν τρόπο τού νά ταξινομεί σέ καρτέλες τά όνειρά του. Περιέγραφα τό όνειρο και έπειτα, από κάτω, σημείωνα τίς έρωτήσεις μου. Και, τέλος, πήρα τίς καρτέλες και τίς όμαδοποίησα. Και τότε είδα ότι όλα τά όνειρα μιάς ομάδας, τά έρωτικά, άς πούμε, όνειρα, έχουν κάποιο δέσιμο μεταξύ τους, έχουν κάτι τό κοινό. Θά μου πεις τώρα ότι ένήργησα μέ βάση τή λογική, αλλά τότε δέν έβλεπα

ζει στο παρελθόν και είναι δύσκολο να επαληθευθεί στο μέλλον.

A.Z.: Καλά, σέ άλλα βιβλία σου δεν έχεις χρησιμοποιήσει καρτέλες, διαγράμματα...

N.M.: Ούτε καν σημειώσεις, τίποτε!

A.Z.: Και τó όνειρο; Δέν υπάρχει αυτό στά προηγούμενα βιβλία σου;

N.M.: Και βέβαια υπάρχει, ανάμεσα όμως σέ πολλά άλλα πράγματα. Ένώ στον "Υπνο-Θάνατο ξεκίνησα από τó όνειρο. Πάντως, τó όνειρο είναι ένα στοιχείο πού μέ ενδιαφέρει και μέ έπηρεάζει πάρα πολύ. Έχει τόσα ποιητικά πράγματα μέσα του, ώστε είναι άδύνατο νά μή μέ γοητεύει. Ξέρεις, όμως, οί περιγραφές τών όνείρων πού διαβάζουμε ή ακούμε ή βλέπουμε, άκόμα-άκόμα στον κινηματογράφο, δέν είναι πάντοτε γνήσιες. Είναι όνειρα έπινοημένα, φτιαχτά. Ένώ εγώ προσπάθησα νά συλλάβω τήν ιδιαίτερότητα τού όνειρου, τίς ιδιομορφίες τού κόσμου του, γιατί ένα όνειρο είναι ένας όλόκληρος κόσμος. Πολλές φορές ακούω νά μου διηγούνται όνειρα και άμέσως καταλαβαίνω άν πρόκειται γιά άληθινά ή έπινοημένα πράγματα. Η πραγματικότητα τού όνειρου δέν μπορεί νά είναι ή ίδια μέ τήν πραγματικότητα πού ζούμε καθημερινά. Είναι μία πραγματικότητα παράλογη, ποιητική. Τό θέμα είναι, βέβαια, άν ήταν έπαρκείς οί δυνάμεις μου νά συλλάβω αύτή τήν πραγματικότητα μέσα στήν πολυπλοκότητα πού έχει.

A.Z.: Άναρωπιέμαι, όμως, άν τó όνειρο μπορεί νά καταγραφεί όπως είχε. Είναι δυνατό;

N.M.: "Όσο τó θυμάται κανείς." Όσο έξακολουθεί νά τó ζει.

A.Z.: Νομίζω, ώστόσο, όπ τó όνειρο έχει άπειρες ζωές μέσα μας. Ποιά άπ' όλες συλλαμβάνει ó συγγραφέας;

N.M.: Αύτήν πού τόν έχει έντυπωσιάσει περισσότερο.

A.Z.: Άλλά από τή στιγμή πού ένα όνειρο είναι στοιχείο τών άναμνήσεών μας, μπορεί άραγε νά ξεχωρίσει από αυτό πού είμαστε σέ μία δεδομένη στιγμή; Η άλήθεια είναι όπ δέν μπορώ νά δώ τόσο καθαρά τή διάκριση μεταξύ όνειρικού και πραγματικού, μεταξύ λογικού και παράλογου.

N.M.: Μά δέν είναι καθαρή ή διάκριση. Τό πραγματικό δουλεύει μέσα στό φανταστικό ή και τó αντίστροφο. Άλλωστε, μήν ξεχνάς όπ στον "Υπνο-Θάνατο υπάρχουν προσάθειες νά εξηγηθούν τά όσα θεωρούνται παράλογα, νά άντιστραφούν δηλαδή οί λογικές κατηγορίες. Άν τó προσέξεις τó βιβλίο, θά δεις όπ

άλλο τρόπο νά βγώ από τó άδιέξοδο. Γιατί, μήν ξεχνάς όπ δέν ήταν σκοπός μου νά καταγράψω και μόνο τά όνειρα, αλλά νά τά χρησιμοποιήσω γιά κάτι άλλο. Και σ' αυτό είναι πού νομίζω όπ διαφέρουμε μέ τόν Πεντζίκη. Σέ εκείνον τó υλικό τής καρτέλας είναι σέ μεγάλο μέρος τó υλικό τού βιβλίου του, αυτούσιο. Σέ μένα, οί καρτέλες μου χρησίμευαν σάν ένα είδος άρχείου. Τά όνειρα μέ έφερναν σέ μία πραγματικότητα άλλη, διαφορετική από τή συνηθισμένη, και μου έδειχναν άλλους δρόμους γιά νά εξηγήσω τά όσα μου συνέβαιναν. Έβλεπα, λόγου χάριν, τόν πατέρα μου πεθαμένο νά έρχεται και νά μου μιλάει ή νά μου φέρεται αύστηρά, και σκεφτόμουν μετά τί ήταν αυτό πού μπορεί νά μου είχε πεί κάποτε ó πατέρας μου ή πού μπορεί νά τόν ένόχλησε, και νά βγαίνει τώρα ως αντίκρισμα σ' αυτό τó όνειρο. Και όσο τά σκεφτόμουν, όλοένα και καινούριες όψεις έβρισκα στίς σχέσεις όνειρου και πραγματικότητας.

A.Z.: Μ' αύτή τήν έννοια ó "Υπνος-Θάνατος θά μπορούσε νά είναι ένα άτέλειωτο βιβλίο.

N.M.: Κοίταξε, είναι ένα άτέλειωτο βιβλίο, γιά τόν άπλουστάτο λόγο όπ θά μπορούσε νά είναι δέκα ή έκató φορές μεγαλύτερο. Αυτό, όμως, πού μέ ενδιαφέρει εδώ είναι όπ τó βιβλίο αυτό είχε έναν ιδιαίτερο τρόπο γραψίματος, έναν τρόπο πού δέν είχε υπάρ-

έχει μία ποικιλία τέτοιων καταστάσεων, και στο τέλος πραγματοποιείται πιά μία αντίστροφη: πηγαίνοντας να εξηγήσουμε τὰ δεινά, αυτά μᾶς τιμωροῦν γιά τὸ ξεγύμνωμά τους.

A.Z.: *Μιά καί εἴμαστε στό ὄνειρο ἀκόμα· ὁ χειρισμός τοῦ οὐραίου ἀπό τὸν ὑπερρεαλισμό σέ ἔχει ἀφήσει ἀδιάφορο;*

N.M.: *Τώρα πού τὸ λές, θυμᾶμαι ὅτι σέ μία κριτική σου γιά τὸν Ὑπνο-Θάνατο ἀναφέρεσαι στὸν ὑπερρεαλισμό. Ἐγώ, ὅμως, δὲν εἶμαι ὑπερρεαλιστής, κάθε ἄλλο.*

A.Z.: *Δὲν ἰσχυρίστηκα ποτέ κάτι τέτοιο. Ὑπάρχει, ὅμως, εἰδικά σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο, μία συνεχῆς ὑπέρβαση τοῦ πραγματικοῦ καί μία ἀναγωγή σ' ἓναν αὐστηρῶς προσωπικὸ μῦθο, προσωποπαγή, θά ἴλεγα. Καί ἀπὸ αὐτὴ τὴ μεριά ἔκανα μία ὑπόθεση...*

N.M.: *Δὲν ξέρω πάλι, μπορεῖ νὰ ἔχει ξεμείνει κάποια τέτοια φλέβα μέσα ἀπὸ τὸν Φῶκνερ καί τὸν Τζόυς.*

A.Z.: *Δὲν ἐπιμένω. Κάτι ἄλλο τώρα: οἱ ἀφηγηματικοὶ σου χαρακτήρες εἶναι ἐπινοημένοι περισσότερο ἢ περισσότερο εἶναι ἀντίστοιχοι σέ πραγματικά πρόσωπα, σέ πρόσωπα πού γνώρισες;*

N.M.: *Πολύ λίγη ἐπινόηση ὑπάρχει. Ἐχω μείνει πιστός στὰ πρόσωπα πού γνώρισα στὴ ζωὴ μου. Βέβαια, ὑπάρχει ἀπὸ τὴ μιά Ὁ Κῆπος τῶν Πριγκίπων ὅπου οἱ χαρακτήρες, ὅπως τοὺς λές, εἶναι λίγο-πολύ δεδομένοι. Εἶναι ὁ Ἀγαμέμνων, ἡ Κλυταιμνήστρα, ὁ Αἴγισθος... ἰδωμένοι, φυσικά, μ' ἓναν ἄλλο τρόπο, ἀλλὰ πάντως δεδομένοι, σίγουρα, ἀφοῦ καθορίζονται ἀπὸ τὸν μῦθο πού ὑπάρχει ἤδη – ἐννοῶ τὸν μῦθο τῶν Ἀτρειδῶν. Προφανῶς ἔχουν μπολιαστεῖ καί μέ στοιχεία ἀπὸ ἄλλα πρόσωπα, τοῦ περιβάλλοντός μου· ἀλλὰ, πάντως, εἶναι ἓνα βιβλίο ὅπου οἱ χαρακτήρες εἶναι δεσμευμένοι ἀπὸ τὴν μυθική τους προϊστορία. Ἐνῶ στὰ ἄλλα μου βιβλία δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ τόσο σαφὴς δέσμευση· μάλιστα, ἂν θέλουμε νὰ εἴμαστε ἀκριβέστεροι, τὰ πρόσωπα ἀναπαριστῶνται ἔτσι ὅπως ἦταν στὴ ζωὴ τους τὴν πραγματική. Δὲν ξέρω ἂν θὰ σοῦ φανεῖ παράξενο αὐτό, ἀλλὰ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐντέλως φανταστικοὶ χαρακτήρες δὲν ὑπάρχουν στὰ βιβλία μου. Εἶναι πρόσωπα πού τὰ γνώρισα ὁ ἴδιος, εἶναι ἱστορίες πού τίς ἐξῆσα ὁ ἴδιος εἴτε μοῦ τίς ἀφηγήθηκε ὁ πατέρας μου· ἔστω καί ἀφηγήσεις κάποιου ἄλλου, πού ὅμως τώρα πιά εἶναι δικές μου, ἔχουν γίνεи δικές μου.*

A.Z.: *Ἐπιμένω, θὰ ἀναφέρεσαι στὰ περι-*

στατικά ἀπὸ τὸν πόλεμο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ '22.

N.M.: *Ναι, προέρχονται ἀπὸ τὸν πατέρα μου. Οἱ ἀφηγήσεις του ἦταν ἀδιάκοπες. Θυμᾶμαι, ἦμουν μωρὸ παιδί καί ὁ πατέρας μου καθόταν καί ἔλεγε γιά τὴ Μικρὰ Ἀσία, κι ἔτσι καί ἀρχίζει δὲν τέλειωνε, δὲν σταματοῦσε στιγμή. Καί αὐτὰ πού ἀκοῦγα ἀποθηκεύονταν μέσα μου, χωρὶς βέβαια νὰ τὸ ξέρω, καί συσσωρεύονταν. Μπορῶ, λοιπόν, νὰ σοῦ ὁμολογήσω ἐδῶ ὅτι ἀντλῶ πάρα πολλά ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ περιβάλλον μου ἢ ἀπὸ τὸ φιλικὸ μου περιβάλλον, τὸ γενικὸ. Καί στοιχεῖα ἀπὸ αὐτὸ τὸν εὐρύτερο κύκλο μπαίνουν μέσα στὰ γραπτά μου, στὸν βαθμὸ, ὅμως, πού τὰ ἔχω νιώσει κάπως περισσότερο, στὸν βαθμὸ πού τὰ ἔχω αἰσθανθεῖ καί ἐνσωματώσει στὸν δικό μου κόσμο.*

N.M.: *Νά, γιά παράδειγμα, ὑπάρχει στὸ πιδό μακρινὸ οἰκονομικὸ μου περιβάλλον μιά ἱστορία Ἀγαμέμνονα καί Κλυταιμνήστρας. Ἐνας θεῖος τοῦ πατέρα μου εἶχε παντρευτεῖ καί ἡ γυναίκα του κουβάλησε στὸ σπίτι ἓναν δῆθεν ἀνημιό της, πού δὲν ἦταν παρὰ ἐραστής της. Ἐνα βράδυ, λοιπόν, ἐκείνη πῆρε τὰ παιδιά της κι ἐφυγε, κι ὁ ἐραστής μαχαίρωσε τὸν θεῖο μου. Εἶναι ἓνα πραγματικὸ γεγονός πού μετέπειτα τὸ διασταύρωσα ρωτώντας κι ἄλλους ἠλικιωμένους τῆς οἰκογένειας, γείτονες πού εἶχαν γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὰ περιστατικά, γιὰτὶ ὅλα αὐτὰ συνέβησαν τὸ 1925 ἢ τὸ 1926, ὅταν ἀκόμα δὲν εἶχα γεννηθεῖ. Καταλαβαίνεις τί σήμαινε αὐτὸ τὸ γεγονός, αὐτὸ τὸ ἐγκλημα στὰ χρόνια ἐκεῖνα· νὰ σφαχτεῖ ἓνας ἄνθρωπος πάλω στὸ κρεβάτι του. Κάπου ἐκεῖ στοῦ Χαριλάου ἔγινε τὸ φονικὸ. Καί γνώρισα ἔτσι ἄνθρώπους πού μοῦ ἀφηγήθηκαν ὅτι πῆγαν καί εἶδαν τὴ γυναίκα αὐτὴ, ὅτι σέ κάποια στιγμή ἄρχισαν νὰ τὴν πετροβολοῦν, ἀναθεματίζοντάς την. Πράγματα πού χῶθησαν μέσα μου αὐτόματα, χωρὶς καλὰ-καλὰ νὰ τὸ θέλω. Γι' αὐτὸ σοῦ λέω ὅτι εἶναι μὲν τὰ μυθικὰ πρόσωπα τῶν Ἀτρειδῶν, ἀλλὰ κοιταγμένα καί μέ μάτια πὸ δικὰ μας, μέ μιά κάπως σύγχρονη ματιά. Ἐπειτα, ὁ πατέρας μου ἔλεγε χίλια δυὸ γιά τοὺς Τούρκους, καί ὅλα αὐτὰ δούλεψαν μέσα μου μαζί μ' ἄλλα στοιχεῖα πού μπῆκαν ἀργότερα. Ἐτσι, ὑπῆρξε ἓνας συγκεκριμένος ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων, μνήμης, φαντασίας, πραγματικότητας, πραγματικότητων μάλλον, καί βγῆκε κάποια στιγμή Ὁ Κῆπος τῶν Πριγκίπων.*

A.Z.: *Καί οἱ Ἀτρειδεῖς;*

N.M.: Μά από εκεί ξεκινάμε. Από τούς Άτρείδες. Έχω μιά φοβερή άδυναμία, άν θέλεις νά ξερεις, στόν μύθο τών Άτρείδών. Σκεφτόμουν αυτά, σκεφτόμουν και τ' άλλα, τά πιό προσωπικά, και κάποια στιγμή κάθησα και τά γ'γραφα. Αυτό είναι όλο. Και μάλιστα, άν αναφερθούμε στό, υποτίθεται «λεπτό», θέμα τών επιδράσεων του έργου του Φώκνερ στόν *Κήπο*, μπορώ νά σου πώ όπi όλόκληρα κομμάτια του *Κήπου* γράφτηκαν πριν υπάρξει οποιαδήποτε σχέση μου μέ τόν Φώκνερ. Είχαν δημοσιευτεί (φυσικά όχι ακριβώς) μέ τή μορφή πού πήραν τελικά στό βιβλίο σ' ένα φοιτητικό περιοδικό πού έβγαине τότε, στά δικά μου νεανικά χρόνια, γύρω στό 1955. Κομμάτια πού δέν είναι, βέβαια, όλη ή ιστορία, είναι όμως μέρη της. Ύστερα ξανάγραψα ό,τι υπήρχε, κράτησα όμως τή βασική ιδέα πού ήταν ακριβώς ή ιστορία τής οικογένειας τών Άτρείδών κατά τήν εποχή τής μικρασιατικής έκστρατείας.

A.Z.: Έστω, όμως, και στή φάση τής τελικής επεξεργασίας του βιβλίου θά πρέπει νά άντλησε κάποια πράγματα από τόν Φώκνερ. Άς πάρουμε, λόγου χάριν, τή γλωσσική μορφή τής αφήγησης. Τά πλάγια και τά όρθια στοιχεία, πού ούσιαστικά συναρμολογούν δυό παράλληλες αφήγησης μέσα στην κυρίως αφήγηση. Άν και σε άλλα βιβλία σου, αργότερα, δέν ακολουθήσες τήν ίδια τεχνική και αρχιτεκτονική.

N.M.: Μά δέν έχω λόγους νά άρνηθώ τή συμβολή του Φώκνερ ως πρός τήν τεχνική μου. Όμως, χρησιμοποιούμε τελείως διαφορετικούς ό καθένas χαρακτήρες και διηγούμαστε τελείως διαφορετικές ό καθένas ιστορίες. Στόν *Ύπνo-Θάνατο*, φερ' ειπείν, έκανα μιά προσπάθεια νά υπάρχει μιά συνέχεια διπλή: εκεί πού τελειώνει τό άπόσπασμα μέ τά όρθια στοιχεία νά αρχίζει τό επόμενο μέ τά πλάγια, κανονικά δηλαδή, αλλά παράλληλα νά υπάρχει και μιά επιμέρους συνέχεια, από τό πλάγιο στό πλάγιο και από τό όρθιο στό όρθιο. Αύτή ή τεχνική δέν υπήρχε ούτε στό *Έμβατήρια* ούτε στόν *Κήπο τών Πριγκήπων*, όπου τά άποσπάσματα μέ πλάγια στοιχεία ύπονοούσαν τό παρελθόν, τήν ανάμνηση και ξεχώριζαν από τήν ύπόλοιπη ροή τής αφήγησης. Άλλά ό Φώκνερ, ούτε αυτό ακριβώς κάνει, ούτε βέβαια ακολουθεί κάποια τεχνική άνάλογη μέ εκείνη του *Ύπνου-Θανάτου*. Ό Φώκνερ παίζει κυριολεκτικά μέ τή σύνταξη, μέ τή δομή τής κάθε φράσης πολλές φορές, παρεμβάλλοντας μιά λέξη σε

πλάγιο και άναστατώνοντας τή ροή του λόγου. Έκείνο, όμως, πού πραγματικά όφείλω στόν Φώκνερ είναι ή βοήθειά του νά άπελευθερώσω τή μορφή τών κειμένων μου από τήν παραδοσιακή αφήγηματική μορφή. Μου έδωσε νά καταλάβω όπi μπορεί κανείς νά πει κάποια πράγματα και μέ άλλο τρόπο. Σου λέω και πάλι, επειδή εξακολουθεί νά ύπάρχει αύτή ή σύγχυση ως πρός τό πού φτάνει ή επίδραση του Φώκνερ στή δουλειά μου, όπi όχι μόνο άναγνωρίζω τή συμβολή του πού περιέγραφα πιό πάνω αλλά και τόν θεωρώ γενικότερα μεγάλο άνακαινιστή του σύγχρονου μυθιστορήματος.

Πέρα από τίς επιδράσεις, όμως, πού άφορούν τήν τεχνική και τή σύνταξη, τά βιβλία μου λένε διαφορετικά πράγματα από του Φώκνερ και άναπαριστάνουν έναν διαφορετικό κόσμο από τόν δικό του. Μήπως άπορήσαμε τόν Σεφέρη επειδή βγαίνει ένισχυμένος από τίς μορφικές κατακτήσεις του Έλιοτ; Ή, άν διαβάσεις τό *Ταξίδι μέ τόν Έσπερο* του Τερζάκη και τόν *Μεγάλο Μών* του Φουρνιέ, δέν θά βρεις εκεί όμοιότητες, όχι μόνο στόν τρόπο γραφής αλλά και στίς ίδιες τίς ιστορίες;

A.Z.: Άς συγκεντρωθούμε, λοιπόν, περισσότερο στόν κόσμο πού ζει μέσα στό βιβλίο σου. Διαθάζοντάς τα, πριν έρθω γι' αύτή τή συζήτηση πού κάνουμε τώρα, είχα διαρκώς τήν εντύπωση – και πολλές φορές τή βεβαιότητα – όπi είναι ένας κόσμος κλονισμένος, άρρωστος κατά κάποιο τρόπο, παρακμιακός όπωσδήποτε.

N.M.: Μήν ξεχνάς όπi έχεις νά κάνεις μ' έναν κόσμο παλιό, ξεπερασμένο από πολλές άπόψεις...

A.Z.: Δέν τό ξεχνώ, αλλά φαντάζομαι όπi άποκαλώντας τον ξεπερασμένο, έννοιες όπi ιστορικά είναι ένας κόσμος του παρελθόντος...

N.M.: Πρωτ' άπ' όλα, από ιστορική άποψη, ναι. Ό κόσμος πού έχω άναπαραστήσει στό έργο μου είναι αύτός πού έζησε ως τό 1945, ως τό τέλος του Β' παγκόσμιου πολέμου, δηλαδή. Έκεί μέσα περιγράφεται ό κόσμος του *Ύπνου-Θανάτου* και ό κόσμος τών *Έμβατηρίων*, κυρίως αυτών. Ό κόσμος του *Κήπου τών Πριγκήπων* ολοκληρώνει τή ζωή του, πάλι, τό πολύ ως τό 1930, ενώ τά άφηγήματα τής *Μυθολογίας*, αυτά πού γράφω τώρα, αναφέρονται στην περίοδο πριν από τό 1917.

A.Z.: Έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία τό '17;

N.M.: Καί βέβαια έχει. Σημαδεύει, είτε τό θέλεις είτε όχι, τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Καί ὁ κόσμος πού ὑπῆρχε ὡς τό '17 χάθηκε ὀριστικά, κατέρρευσε ἀμετάκλητα.

A.Z.: Θά ἐπιμείνω σ' αὐτό πού ἔλεγα προηγουμένως. Ὅταν σέ ρωτῶ ἄν, σέ γενικές γραμμές, ὁ κόσμος τῶν βιβλίων σου εἶναι ἕνας κόσμος παρακμιακός, δέν ἐνδιαφέρομαι τόσο γιά τήν ιστορική του ἐκπτώση ἢ τή βιολογική του ἐξαφάνιση. Αὐτά εἶναι εὐνόητα. Ἐνδιαφέρομαι προπάντων γιά τή συρρίκνωση τοῦ συνολικοῦ του ὁράματος, γιά τή συναισθηματική του κόπωση καί γιά τήν ἠθική του κατάρρευση. Εἶναι ἕνας κόσμος πού φαίνεται ἰσορροπημένος, ἀλλά μέσα του δουλεύει τό σαράκι, ἡ φθορά, καί ἀρκετά σύντομα διαλύεται. Ἐπιμένω στό θέμα αὐτό, πρῶτα-πρῶτα γιατί μ' ἐνδιαφέρει προσωπικά, κι ἔπειτα γιατί ἐνδεχομένως νά ἔχεις κάποια ἀποψη σχετικά μέ τή διαμόρφωση καί τήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας.

N.M.: Ἐμένα ἀπό ὅλα αὐτά θά μ' ἐνδιέφερε τό ἄν ὁ κόσμος πού περιγράφω διαλύεται ὄντας συνεπῆς στόν τρόπο πού τόν παρουσιάζω. Ἡ μήπως διαλύεται γιατί ἦρθε ὁ καιρός τού νά διαλυθεῖ; Ὅπωςδήποτε εἶναι ἕνας κόσμος ἤδη ἀφανισμένος, ἀλλά τά βιβλία μου δέν τόν ἀναβιώνουν αὐτό τόν κόσμο; Δηλαδή, παρ' ὅλο πού ἦταν χαμένος καί ξεχασμένος, δέν τόν ξαναφέρνουν στήν ἐπιφάνεια, ἀσχέτως ἄν ἔπειτα τόν κοινοτοποιοῦν καί τόν ξεγυμνώνουν; Ἴσως αὐτό νά θέλεις νά πεῖς...

A.Z.: Καί ναι καί όχι. Δέν ξέρω πῶς ἀλλιῶς νά σοῦ κάνω τήν ἐρώτηση... Τέλος πάντων, θά μπορούσες νά διαλέξεις ἕνα στοιχεῖο μέσα σ' αὐτόν τόν παλιό κόσμο πού νά εἶναι λίγο-πολύ ὑγιές, σφριγηλό καί πού παραμένει τέτοιο ὡς τό τέλος; Ἐγώ, διαβάζοντας τά βιβλία σου, τείνω νά δεχτῶ ὅτι ἡ στωική ματιά μέ τήν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀγκαλιάζει τόν κόσμο του, κρύβει μιά μάλλον ἀπαισιόδοξη ὀπτική, γενικότερα, γιά τή μοίρα τῶν πραγμάτων.

N.M.: Τώρα καταλαβαίνω τί θέλεις νά πεῖς. Καί σοῦ ἀπαντῶ, ναι, ὑπάρχει ὅπωςδήποτε αὐτό πού ἤδη διέκρινες. Οἱ ἥρωές μου ξεγυμνώνονται, πέφτουν, χάνονται. Εἶτε ζοῦν εἶτε πεθαίνουν, εἶναι ἔτσι κι ἀλλιῶς συμβιβασμένοι. Στόν Κῆπο τῶν Πριγκίπων, γιά παράδειγμα, ἡ Κλυταιμνήστρα σκοτώνεται, ὁ Ἀγαμέμνων σκοτώνεται, ὁ Ὀρέστης κλείνεται στό φρενοκομεῖο, ἡ Ἡλέκτρα παντρεύεται συμβιβασμένη. Καί, μιά καί ἀνέφε-

ρες αὐτό τό θέμα, θέλω νά σοῦ πῶ τό ἐξῆς: γράφω ἐδῶ καί χρόνια ἕνα μυθιστόρημα, δηλαδή τό γράφω καί δέν τό γράφω, γιατί κάθε φορά ἀνανεῶν τόν τρόπο γραφῆς του καί μόλις πρόσφατα κατέληξα τί θά κάνω – στό μυθιστόρημα, λοιπόν, αὐτό καί πάλι ὁ ἥρωάς του ἔχει αὐτή τήν ἴδια μοίρα. Εἶναι ἕνας ἄνθρωπος πού βρίσκεται σέ μιά στιγμῆ κορυφαία γιά τή ζωῆ του, σέ ἕνα εἶδος ἐξέγερσης, σέ ἠγετική θέση. Ἐχει μιά τεράστια εὐθύνη ξαφνικά: τό τί θά κάνει μέ τήν ἐξουσία πού διαθέτει. Καί τελικά ὁ ἄνθρωπος αὐτός καταρρέει, ὄχι ἐπειδὴ εἶναι ἀνήμπορος ἀλλά ἐπειδὴ εἶναι τεράστιο τό βάρος τῆς εὐθύνης του. Εἶναι ἡ ἀπεικόνιση, κατά κάποιο τρόπο, τῆς ἠγεσίας τοῦ ΕΑΜ, ὅταν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί βρέθηκαν μέ τίς τύχες τῆς Ἑλλάδας στά χέρια τους. Ἦμουν τότε δεκαεφτά ἐτῶν: εἶχαν, πού λές, τήν ἐξουσία καί τούς ἔφυγε μέσα ἀπό τά χέρια τους. Γιατί; Προσωπικά, πιστεύω ὅτι δέν εἶχαν ἱκανότητες νά κάνουν τό ἀντίθετο, καί μολονότι εἶχαν ἀγωνιστεῖ γιά νά ἀλλάξει ἡ πολιτική μοίρα τῆς Ἑλλάδας, στό τέλος ἀποδείχτηκαν μικροί, ἀνεπαρκεῖς μπροστά στίς περιστάσεις. Αὐτό εἶναι, μέσες ἄκρες, τό θέμα τοῦ μεθεπόμενου βιβλίου μου. Ὁ ἄνθρωπος πού ξαφνικά νιώθει ἀνίκανος νά ὑμῶθεϊ στή σοβαρότητα τῶν συνθηκῶν, ὁ ἄνθρωπος πού λυγίζει καί τελικά παραδίδεται.

A.Z.: Νά, λοιπόν, καί πάλι ἡ φθορά, ὡς βασική κατάσταση καί συνθήκη...

N.M.: Εἶναι, ἄραγε, ἡ φθορά ἢ μήπως ἡ τραγική συνειδηση πού ἀποκτεῖ ὁ ἄνθρωπος μέσα στόν κόσμο;